

KELIOS MINTYS APIE NAUJĄ TIRONIJĄ*

Alvydo Jokubaičio knygoje „Vertybių tironija ir politika“ analizuojama politikos ir vertybių santykio problema. Jokubaitis mąstymą moksliniais principais pripažįsta kaip vieną iš pamatinių vertybių tironijos priežasčių. Eksperimentinis, empirinę medžiagą iki smulkiausių dalelių išnarstantis gamtamokslis savinasi tikrosios tiesos apie pasaulį šaltinio statusą. Dėl reikšmingų laimėjimų mokslas kultūrinių institutų kontekste užėmė tvirtas pozicijas. Tokias tvirtas, kad netrukus mokslo vyrai mokslinį metodologinį mastelį pritaikė ir šiaip jau nuo mokslo radikaliai savo ontologiniu statusu besiskiriančiai tikrovei. Dalykų, galimų vien tik mąstyti, pasaulis dabar yra biologinių, psichologinių, cheminių procesų duotybės. Sąmonės samprata natūralizuojama. „Atrandami“ genai, lemiantys homoseksualizmą, ir smegenų fermentai, sąlygojantys destruktivų žmogaus elgesį¹. Smegenų mokslininkai ieško idėjų neurofiziologinio substrato. Šis neurogenetinis redukcionizmas veda prie mąstymo, kad smegenys išskiria idėjas kaip kepenys tulžį.

Mokslinio mąstymo principai žmogų pasaulyje traktuoja kaip pasižymintį pažintiniu pasyvumu ir kad jei jis kuria, pavyzdžiui, apriorinius moralės dėsnius, tai tą daro tokiu pat būtinumu kaip medis veda vaisius². Mokslo šviesoje protas pavergiamas tikslumui, aišku-

* Jokubaitis Alvydas, *Vertybių tironija ir politika*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.

¹ Roudinesco Elisabeth, *Kodėl psichoanalizė?*, vert. R. Zapolskienė, Vilnius: Charibdė, 2009, p. 29.

² Jonkus Dalius, *Patirtis ir refleksija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2009, p. 51.

mui, empirinės tikrovės persekiojimui³. Dabar protas planuoja, organizuoja, koordinuoja ir, svarbiausia, – yra neutralus tikslų atžvilgiu. Tai ne kas kita kaip mokslo deklaruojama pozicija tų duotybių, kurios nėra įrodomos mokslinio tyrimo metodais, atžvilgiu. Jokubaičio nuomone, nors pozityvistai ir pripažįsta, kad mokslas negali pagrįsti moralės, jie vis tiek keičia moralinius žmonių įsitikinimus, pavyzdžiui, jau minėtais bandymais moralinius reiškinius traktuoti kaip nemoralines priežastis. Autorius teigia, jog toks mokslo neutralumas dera su liberalia ekonomine formacija, mat rinkta verčių hierarchiją nustato taip pat išlikdama abejinga gėrio ir blogio modusams. Kapitalistinė ekonominė formacija save grindžia mokslu ir diegia skaičiuojančio mąstymo logiką. Kadangi politika neturi savarankiškų vertybių, nes pastarosios visada gali būti pasisavintos kitų sričių⁴, o tiesa tapatinama jau tik su moksline sistema, tai suprantama, kad politika savo vertybinę orientaciją atranda taip pat vyraujančio mokslinio mąstymo kontekste. Liberalusis politinis valdymas perima mokslinį požiūrį, nes liberalai taip pat demonstruoja neutralumą moralinės patirties klausimu. Liberalizmo šalininkai mėgsta neigiamą laisvę, nes pastaroji pozityvių žmogaus tikslų atžvilgiu yra nebyli, pasitelkia rinką ir pirmumą teikia viešajam administravimui.

Jokubaitis mano, kad politikos lygmeniu šiandien pasitikima į mokslinį griežtumą orientuotais ekonominiais, viešojo administravimo, teisės normų valdymo principais. Formalistinis mąstymas tampa mašininio gamybos būdo ir politikos intelektualia išraiška. Pagrindiniu tikslu pripažįstamas ne harmoningas, į realią žmogaus situaciją atsižvelgiantis socialinių problemų sprendimas, bet pačios teisinės-politinės sistemos funkcionavimo aktyvinimas ir jos tęstinumo užtikrinimas. Svarbiausiu akcentu tampa legalizmas, šaltas procedūriškumas, susidaro prielaidos administraciniam biurokratizmui klestėti. Jokubaitis demaskuoja teisės etinį neangažuotumą, tiksliau,

³ Jokubaitis Alvydas, *Vertybių tironija ir politika*, p. 80.

⁴ Ten pat, p. 14.

jos angažuotumą sau pačiai. Teisė suprantama kaip teisių ir pareigų vienovė⁵, kaip anų dviejų opozicijų pusiausvyra ir jai svarbu tik išlaikyti tą pusiausvyrą, todėl ji į žmogų žiūri jau tik kaip į jos igyvendintoją (sakoma – teisės subjektas), o ne kūrėją. Atskirta nuo moralės, teisė įgyja uždaros sistemos pavidalą. Kadangi ji reglamentuoja daug įvairių svarbiausių visuomeninių santykių, tai mąstymas teisių ir pareigų išskaičiavimu plačiai paplito. Dėl tokio savo pobūdžio teisė disponuoja minimaliausiu etiniu užtaisu – „nedaryk žalos kitiems ir nepažeidinėk kito teisių“. Jokubaitis teigia, kad išnyksta etinis perfekcionizmas. Teisė kaip socialinis reiškinys užsivelka mokslinio metodiškumo uniformą.

Adorno ir Horkheimerio žodžiais⁶, teisingumas užgęsta teisėje. Sunaikinus įtampą tarp idealaus ir tikrovės pasaulio, tarp to, kas yra ir kas turi būti, tarp empirinės ir apriorinės sferų, žmogus laikomas dar vienu daiktu tarp daiktų. Įvyksta jau minėtas moralinių priežasčių redukavimas į ne moralines. Taip iškeliamą socialinių aplinkybių reikšmė. Kitaip tariant, žmogus laikomas ne laisvu, atsakingu veikėju, bet socialinių mechanizmų žaisliuku. Šiandien klestintis viktimizavimas rodo mažesnę pagarbą žmogiškajam orumui⁷. Teisingumo ir apskritai moralės dėsnių redukavimas į biologines ar socialines aplinkybes sudaro prielaidas rasti vertybiniam reliatyvizmui ir tiek asmeninės, tiek socialinės atsakomybės nykimui. Reliatyvizmas iškyla ne tik kaip natūralizuoto, suempirinto proto epistemologinė nesėkmė, universalių ir besąlyginių logikos dėsnių negalimumas, bet ir kaip etinio gyvenimo krizės padarinys. Vertybinis reliatyvizmas suvokiama kaip moralinė pozicija: kiekvienas žmogus turi savo asmeninę dorybiškumo sampratą, kuri yra teisinga, aktuali ir dėl jos negalima ginčytis. Tokios nuostatos suponuoja individualizmo akcentavimą ir

⁵ Vaišvila Alfonsas, *Teisės teorija*, Vilnius: Justitia, 2000, p. 95.

⁶ Adorno Theodor, Horkheimer Max, *Apšvietos dialektika*, vert. G. Mikelaitis, Vilnius: Margi raštai, 2006, p. 36.

⁷ Žižek Slavoj, *Etika anapus gėrio. Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nedrįsote paklausti Lacano*, vert. A. Žukauskaitė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 130.

kai žmogaus „aš“ tampa vieninteliu centru, nustelbiami ar nesuvokiami subjektą peržengiantys klausimai ar reikalai – tarkime, religiniai, politiniai, istoriniai⁸.

Moraliniai klausimai nustumiami į politikos paribius. Valdžia, siekdama išlaikyti jau minėtą neutralumą, privalo nerodyti jokio šališkumo vertybinių pozicijų atžvilgiu, priešingu atveju, anot Tayloro, valdžia negalėtų rodyti vienodos pagarbos visiems piliečiams⁹. Toliaus moralinio išglebimo principai atpažįstami kaip rinkos veikimo dėsniai. Kaip sako Jokubaitis, nors futbolininkas uždriba daugiau nei mokytojas, apie visuomeninę minėtų veiklų svarbą nekalbama¹⁰. Kai tampa sunku pasakyti, kuo moralinis judesys skiriasi nuo naudingumo, etinis veiksmas visada prasideda nuo, Kanto terminu, patologinio išskaičiavimo, hipotetinio imperatyvo. Žmogaus veikla laikoma protinga jei ji yra racionali naudos kaip tikslo požiūriu. Taigi, nors liberali politika su mokslu priešakyje ir skelbia vertybinį neutralumą, iš tiesų tendencingai formuojami ir lemiami vertybiniai žmonių pasirinkimai, kuriems būdingas prisitaikėliškumas ir konformizmas.

„Vertybių tironijos ir politikos“ kritikai pasisukus būtent šia linkme, nenuostabu, kad Jokubaitis daug dėmesio skiria Kanto moralės teorijai. Kantiškosios moralumo sampratos čia plačiau neaptarsime, tačiau atkreipsime dėmesį į vieną, mūsų manymu, svarbų, bet knygoje mažai eksplikuotą aspektą, susijusį su mąstymu mokslo principais ir subjekto pareigos samprata. Dėmesį norisi atkreipti į Kanto kritiką, dėl kurios, iš pirmo žvilgsnio, atrodo, kad Karaliaučiaus mąstytojas tiesiogiai prisidėjo prie instrumentinio – mokslinio mąstymo išsigalėjimo ir kad dėl to netgi jo moralumo samprata netinka vertybių tironijos kritikai.

Alasdairas Macintyre'as sako, jog kategorinis imperatyvas, būdamas logiškai beprasmiškas, turi didžiulę socialinę reikšmę. Anot Macintyre'o, „Kanto pareigos samprata yra tokia formali, kad jai

⁸ Taylor Charles, *Autentiškumo etika*, vert. A. Jokubaitis, Vilnius: Aidai, 1996, p. 36.

⁹ Ten pat, p. 39.

¹⁰ Jokubaitis Alvydas, *Vertybių tironija ir politika*, p. 59.

galima suteikti bet koki turinį, todėl kiekvienas, perpratęs Kanto pareigos sąvoką, perpranta konformizmą valdžios atžvilgiu“¹¹. Panašiu stiliumi Kantą kritikavo Adorno ir Horkheimeris. Apibendrintai galima sakyti, jog Kantui priekaištaujama, kad jo epistemologinė kritika įsilieja į „šaltus“ rinkos santykius ir stiprina instrumentalizuojančią mokslinio mąstymo logiką. Anot kritikų, dėl to moralumas tampa patetiškas ir atsiriboja nuo padarinių bei socialinių aplinkybių, tampa doroviniu keliu tų, kurie konformistiškai taikosi prie socialinės ir politinės tvarkos.

Galima klausti „Ar Kantas nenutiesė kelio formalistinei etikai?“ Jeigu „taip“, tektų pripažinti, kad Kanto moralė ne tik netinka vertybių tironijai kritikuoti, bet ir pati yra moksliniu išskaičiavimu grindžiama vertybių „dauginimo“ praktika. Kad galėtume suprasti Kanto etinės revoliucijos aktualumą, reikia ne tik nurodyti kategorinio ir hipotetinio imperatyvų skirtynes, bet ir giliau pažvelgti į mažiau išsąmonintas etinės revoliucijos prielaidas. Kanto moralės dėsnis remiasi dvigubu formalizmu: pirma, aptinkamas vien formos apimtimi¹² ir, antra, ši forma determinuoja subjekto veiksmus. Kanto moralinis formalizmas nenurodo jokios istoriškai apibrėžtos etinės substancijos, todėl subjektas pats privalo imtis atsakomybės moralinio įstatymo turinį išversti į konkrečius paliepimus, pozityvuoti savo pareigą¹³. Prieštaraudama subjekto instrumentalizavimo galimybei, Kanto etika atmeta politinio konformizmo ir prisitaikėliškumo priekaištus.

Jokubaičio nuomone, dorybės nuvertinamos iki vertybių statuso. Anksčiau buvusi visuotinis moralinis idealas šiandien dorybė sulyginama su bet kuo, kam suteikiamas vertybinis krūvis. Sekdamas moralinėmis idėjomis žmogus organizuoja savo veiksmus atsakingai ir

¹¹ Macintyre Alasdair, *Trumpa etikos istorija. Dorovės filosofijos istorija nuo Homero iki dvidešimto amžiaus*, vert. I. Šeškauskienė, Vilnius: Charibdė, 2000, p. 181.

¹² Kantas Immanuelis, *Praktinio proto kritika*, vert. R. Plečkaitis, Vilnius: Mintis, 1987, p. 40.

¹³ Zupančič Alenka, *Ethics of the Real. Kant and Lacan*, London / New York: Verso, 2011, p. 58–59.

turi nuolatinį dorybių horizontą kaip orientyrą. Tačiau vertybės yra nepastovios, nes nėra aiškus jų vertybiškumas – nors dar vakar tavo vertybės buvo laikomos tokiomis, gali būti, kad šiandien jos tokios jau nėra. Kadangi vertybinis pasirinkimas formuojamas naudingumo kriterijų, tai kyla poreikis vertybes išmatuoti¹⁴. Būdamos priklausomos nuo paklausos ir pasiūlos dėsnių, vertybės savęs patvirtinimą gali išlaikyti tik populiarinimosi ir reklamavimosi būdu. Dėl to vertingumo krūvis niekaip negali pasidaryti besąlyginis. Vertybės neturi dorybėms būdingo rigoristinio pobūdžio, ir net vertybių neturėjimas suvokiamas kaip vertybė.

Jokubaitis kritikuoja įsitikinimą, kad politinės problemos arba gali būti išspręstos mokslo priemonėmis, arba, jeigu jos tomis priemonėmis neišsprendžiamos, jų sprendimui kantiškai suprastas protas nereikalingas. Tačiau, brėžiant takoskyrą tarp mokslo fetišizavimo ir iracionalizmo, reikia būti atsargiam, nes ne tik mokslinis fetišizmas, bet ir iracionalumas linkęs į vienvaldystę ir lengvai gali virsti nauja tironija. Tiek mokslo, tiek iracionalaus mąstymo išsigalėjimas remiasi ta pačia prielaida. Samprotaujant apie politiką, būtina suprasti, kas ji yra ir kokių kelių turėtų eiti. Knygoje kritikuojamas liberalizmas, tačiau aiškaus atsakymo neišgirstame. Jokubaičio apmąstymuose gyva idėja, kad mokslinio ir iracionalaus prado iškėlimas siaurina intelektualinės atsakomybės ribas, kad abu veda prie to siaurakakčio praktikizmo, kuris yra didžiausias racionalios praktikos priešas.

JONAS KRUŽIKAS

¹⁴ Jokubaitis Alvydas, *Vertybių tironija ir politika*, p. 44.